

O‘ZBEK TILINING RIVOJLANISHIDA SHEVAGA
XOS SO‘ZLARNING AHAMIYATI

Do‘stmatova Sevinch

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali

Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi

4-bosqich talabalari

E-mail: dusmatovasevinch@gmail.com

Yaxshiboyeva Farangiz

E-mail: Yaxshiboyevaf4@gmail.com

Ko‘charova Tursunoy

E-mail: kocharovatursunoy13@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining rivojlanishida shevaga xos so‘zlarning ahamiyati hamda sheva, dialekt, lahja kabi atamalarning ma‘nosi va bir-biri bilan bog‘liqligi haqida ma‘lumot berildi. Sheva va adabiy til o‘rtasidagi farqlar keltirib o‘tildi.

Kalit so‘zlar. Dialektologiya, lahja, dialekt, O‘zbek dialektologiyasi, transkripsiya, sheva, adabiy til.

Qadim tarixga ega bo‘lgan turkiy tillar zamon o‘tishi bilan rivojlanib borgan. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan ayni zamonda hamma narsa yangilanib, takomillashib bormoqda. O‘zbek tili bugungi ko‘rinishiga kelinishiga kelgunga qadar bir necha taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan. Abdulla Avloniy ta‘biri bilan aytganda: „Har bir millatning dunyoda borligini ko‘rsatadurgan o‘yinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdir“. Milliy tilning rivojlanishidagi ahamiyati esa, jamiyat hayotidagi o‘rni bilan belgilanadi. Ma‘lumki, til ijtimoiy hodisa sifatida aloqa vositasi hisoblanadi. Dialektologiya yunon tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar defan ma‘noni bildiradi. Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy -ma‘naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda she‘va tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab -avaylash zarur. Bu haqida birinchi prezidentimiz Islom Abdug‘aniyevich Karimovning: „Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga , avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili -bu millatning ruhidir. O‘zbek tili boshqa turkiy tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi . O‘tgan tarixiy davr ichida o‘zbek shevalari to‘xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot davrini tushunish va izohlashda sheva , dialekt va lahja terminlar qo‘llanadiki, ularning lug‘aviy va terminalogik ma‘nolarini albatta bilish zarur.

O'zbek shevashunosligida mavjud bo'lgan ilmiy adabiyotlarda, sheva, lahja, dialekt atamaları turlicha ma'nolarda qo'llanib kelinmoqda. Bu atamalarning ma'nosi ham har xil emas. Chunki o'zaro ba'zi farqlarga ega bo'lgan shevalar birlashib, lahjani tashkil qiladi. Ikki yoki bir necha lahja birgalikda milliy til asosiga aylanadi. Shunday qilib, shevalar bir-biriga juda yaqin va o'xshash bo'lganliklari holda tilimizning eng kichik bo'lagini tashkil qiladi. Dialekt atamasi tor va keng ma'noda qo'llanadi. Bu jihatdan „lahja“ atamasi „dialekt“ atamasiga teng keladi.

Sheva. U forscha so'z bo'lib, ovoz, til, so'zlashish, yo'sin, ravish kabi ma'nolarni bildiradi. Shevalar o'zbek tilining o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ega bo'lgan kichik bir qismi bo'lib, ularning jug'rofiy o'rinlari bilan bir-birlaridan ajralib turadi. Masalan, o'zbek tilining qarluq-chigil uyg'ur guruhiga kiruvchi Toshkent, Andijon, Marg'ilon, Samarqand, Buxoro, kattaqo'rg'on, Jizzax, Qarnob, Qarshi, Parkent, Urgut singari kichik tarmoqlari shevalarni tashkil etadi. Yoki qipchoq guruhini tashkil etuvchi mang'it, yuz, saroy, nayman, qipchoq, qoraqalpoq, xitoy, jaloyir, chig'atoy kabilar ham o'zbek tilining eng kichik bo'laklaridandir. Shevalar o'zaro birikib, lahjani yuzga keltiradi. Lahja va shevalar o'zaro birikib, o'zbek milliy tili tarkibida o'rganiladi. Chunki o'zbek milliy tilining qo'llanilish doirasi kengdir. Lahja va shevalar o'zbek adabiy tili tushunchasiga kirmaydi. Biroq, ular o'zbek tilining quyi shakli tarmoqlari hisoblanib, o'zbek adabiy tilini boyitish uchun xizmat qiladi. Bu ayniqsa, leksika bobida yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Chunonchi, hozirgi paytda adabiy tilimizda ham „beda“ kabi nomlar bilan yuritiladigan to'yimli ozuqa qipchoq lahjasini tashkil etuvchi lahjalarda „yo'ng'ichqa“, so'zini adabiy til me'yoriga kiritish foydadan holi bo'lmaydi. Yana „bo'la“, „qilamiq“, „bo'tana“, „o'ng'ir“, singari so'zlarni ham adabiy til doirasida keng iste'mol qilishni o'ylab ko'rish foydali bo'lishi mumkin. Adabiy til me'yorlarining tobora takomillashib borishi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti, san'at rivoji, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatning tenglashib borishi kabi ijtimoiy hodisalar bilan uzviy bog'liq holda shevalar ham asta-sekin adabiy tilga yaqinlashib boradi. Ammo bu jarayon uzoq muddatni o'z ichiga oladi.

“Lahja arabcha so'z bo'lib u ham ravish, tarz, yo'sin, she'va ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'ldasini anglatadi. O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida 3ta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasidir. Demak, lahjalar milliy tilning quyi bosqichi bo'lib, uning yirik tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Lahjalar o'zining grammatik ma'nolarini o'zida mujassamlashtiradi. O'zbek shevashunosligida lahjalar o'zining grammatik qurilishi bilan ijtimoiy jargonlardan tubdan farq qiladi. Lahjalar o'rtasidagi farqli tomonlar fonetika, grammatika va lug'at tarkibi doirasida hozirgi vaqtda ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Lekin bu farqlar keskin bo'lmaydi. Lahja atamasining ba'zan

tor ma'noda, ya'ni sheva ma'nosida qo'llanilishi uchraydi. Masalan, Vodil qishloq lahjasi haqida bir necha so'z; har kim o'z lahjasida gapiradi kabi. Bu atama 1930 va 1940 yillargacha yozilgan filologik adabiyotlarda har ikkala ma'noda ham qo'llanilgan bo'lib, keyingi yillarda yozilgan shevashunoslik va tarixiy asarlarda ishlatilmaganligi yoki kam darajada qo'llanilganligi ma'lum. Lekin keyingi vaqtlarda xususan „Devonu lug'otit turk“ asarining tarjimasiga (tarjimon prof. Solih Mutallibov), prof. V.V. Reshetovning o'zbek xalq shevalarining kelib chiqish jihatidan asoslab bergan tasniflarda „lahja“ so'zining yana faollashib dialekt ma'nosida, ya'ni u bilan shakldosh so'z sifatida qo'llanila boshlanganligini ko'ramiz.”Lahja atamasi o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida dialekt va sheva (говор) terminlariga ko'proq ahamiyat beriladi.

Dialekt. Dialekt lotincha so'z bo'lib, shevaga nisbatan keng ma'noda qo'llaniladi. Adabiy tildan o'zining bazi bir xususiyatlari (fonetik, grammatik, leksik) bilan farqlanadigan biror umummilliy tilning yirikroq bo'lagi dialekt deb yuritiladi. Amalaviy hayotda esa o'zaro anglashish va anglashilmaslik hisobga olinadi. Masalan, o'zbek tilining o'g'uz dialekti, qipchoq dialekti kabi. Demak, dialekt tilning eng kichik bo'lagi sanalgan shevalarning bir qanchasini o'z ichiga oladi, ya'ni u shevalar yig'indisidan tashkil topadi. Biz yuqorida sanab o'tgan qirq, saroy, g'allaorol, jo'sh, nayman, qo'ng'iroq, xitoy, qipchoq, qoraqalpoq, baxmal, ming, bugut kabi shevalar birlashib o'zbek tilining qipchoq dialektini tashkil qiladi. Lekin, ba'zan dialekt atamasi tor ma'noda, ko'pincha sheva ma'nosida qo'llanilishi ham uchraydi: Toshkent dialekti, Farg'ona dialekti kabi.

Bir dialekt tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan farqlar bo'ladi.

O'zbek tilining murakkab dialekt tarkibi:

Professor E. D. Polivanov „O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili“ nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub mohiyati bir necha omillarga borib taqaladi. Professor V.V. Reshetov o'zbek tili dealektal kartasi rang barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Xalqimiz o'zining ko'p asrlik hayoti davomida boy madaniyat va adabiyotni vujudaga keltirdi. O'zbek xalqi boy an'analari asosida o'zining adabiy tilini yaratdi. Adabiy til xalq tili asosida shakllandi. O'zining fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi, va lug'at boyligini ma'lum bir me'yorga kiritdi va qoidalarga bo'ysundirdi. Adabiy tilning ikki asosiy shakli og'zaki adabiy til va yozma adabiy til ko'rinishi mavjud. Yozma adabiy til ham o'zining boy an'analarga ega. Lekin, og'zaki adabiy til yozma adabiy tildan ilgari paydo bo'lgan. Yozma adabiy til materiallari sifatida qo'llangan so'zlar umumxalq tili

asosida adabiy tilning shakllanishiga xizmat qiladi va uzoq vaqt iste'molda bo'ladi, ularning ayrimlari vaqt o'tishi bilan tarixiy so'zlarga aylanib qolishi ham mumkin. "O'zbek adabiy tili XVII-XIX asrlarda ham boyidi va taraqqiy etdi. O'zbek adabiy tilining taraqqiyoti XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida ancha sermahsul bo'ldi. Unda taraqqiyparvar shoir va yozuvchilar Furqat, Muqimiy, zavqiy, Avaz O'tar o'g'li, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy kabi san'atkorlarning munosib hissalarini bor. Bu davrga kelib, tilimizning grammatik qurilishi va lug'at boyligi taraqqiy etdi, bir muncha mukammal tus oldi. Lekin bu taraqqiyot bir qancha qarshiliklarga duch keldi. Ayrim tilshunoslari o'zbek adabiy tilining taraqqiyot jarayonini noto'g'ri yo'lga solish, uni chetga burishga urinib ko'rdilar. Ular o'zbek adabiy tilini XI-XV asrlardagi yozma yodgorliklar asosida alohida adabiy tilni shakllantirish va rivojlantirish masalasini ko'tarib chiqdilar. Bunday ruhdagi kishilarning harakatlari 1935-1937-yillargacha davom etib turdi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'pgina so'zlarning ma'nosi o'zgardi va kengroq doirani qamrab oladigan bo'ldi (vatan, bog'cha, xalq, mulk singari), ma'nolari farqlanadi (yonilg'i-yonadigan suyuqlik modda, yoqilg'i-o'tin, ko'mir kabi), ma'nodosh, shakldosh, so'zlarning qo'llanilish doirasi kengaydi. Hozirgi vaqtda o'zbek tilida turli sohalarni qamrab oluvchi juda ko'plab ilmiy-nazariy adabiyotlar, badiiy asarlar, gazeta va jurnallar nashr etilmoqda. Adabiy tilning taraqqiyoti, silliqanib borishi va uning shevalar hisobidan boyishida hamda adabiy til me'yorlariga yaqinlashib borishida olimlar va madaniyat xodimlari, yozuvchi va shoirlarning munosib hissalarini bor. Bu sohada xalq og'zaki ijodiyoti hamma vaqt katta ahamiyatga ega bo'lib kelgan va hozir ham shunday bo'layotir. Chunki adabiy tilni boyitish „xom“ so'zlarni qayta ishlash, qolipga tushirish va umumiy darajasiga olib kirishda adiblarimizning xizmatlari cheklanmagan. Aslini olganda, har bir haqiqiy adibning o'zi to'la ma'nodagi tadqiqotchidir.

O'zbek adabiy tilining hozirgi davri taraqqiyotida va mukammallashishida matbuot, nashriyot, maktab, radio, teleko'rsatuv, teatr kabilarning ahamiyati kattadir. Bu sohada shoir-yozuvchilar, madaniyat va san'at arboblari, olimlarning alohida ahamiyati borligini yana bir bor qayd etish joizdir. O'zbek adabiy tili o'zining dastlabki davridan boshlab, o'z taraqqiyotining hamma bosqichlarida lahja va shevalar bilan o'zaro aloqada bo'lib kelgan. Bunda adabiy til bir tomondan, shevalarga faol ta'sir ko'satadi, ikkinchi tomondan, ular hisobidan boyib boradi. Bu jarayon hozir ham davom etmoqda. Chunki mahalliy lahjalar eng qadimgi davrlarda o'sha davrga nisbatan mustaqil til vazifasini bajargan va xalqning ma'lum bir qismi uchun asosiy aloqa vositasi va kurash quroli hisoblangan. Aslini

olganda, u vaqtlarda xalq tili ham, adabiy til ham mavjud emas edi. Xalq tili va adabiy til ana shu mahalliy lahjalar negizida vujudga keldi rivojlandi. Shuning uchun ham, adabiy til va shevalar bir-birlari bilan uzviy bog'liqdir.

Adabiy tilning qo'llanilishi milliy tilga nisbatan birmuncha cheklangan bo'ladi. Shunga ko'ra, u lahja va shevalar bilan mustahkam aloqada bo'lsa ham, ularni o'z ichiga qamrab ololmaydi. Bu esa milliy tilga xos xususiyatdir. Chunki milliy til tushunchasi o'zining hajmi va qo'llanilish doirasi doirasi jihatidan o'zbek adabiy tili va o'zbek xalq tilining pishiq va mukammal, ishlangan shakli hisoblanadi. U butun xalqning aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.I.Karimov. «Vatan va xalq mangu qoladi». Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti; 2010; 123-b.

2.Nazar Rajabov. “O'zbek shevashunosligi”; Toshkent: “O'qituvchi” nashriyoti 1996;

3.Ashirboyev Samixon; “O'zbek dialektologiyasi”; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi; Toshkent-2013)

4.T.J. Ernazarov, V.A.Karimjonova, M.S.Ernazarova, Sh.S.Mahmadiyev, K.G'.Rixsiyeva. “O'zbek dialektologiyasi”; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi; Toshkent-2012